

УДК 347.965(477)“1922/1939”:343.1(091)

DOI <https://doi.org/10.32689/3083-7359.2026.2.15>

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ АДВОКАТУРИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УСРР (1922–1939 РР.): ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

В. М. Стратонов, Ю. В. Смоляр

FORMATION OF THE SOVIET ADVOCACY AND TRANSFORMATION OF THE CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION OF THE UKRAINIAN SSR (1922–1939): A HISTORICAL AND LEGAL STUDY

Vasyl Stratonov, Yuliia Smoliar

Анотація. У статті здійснено історико-правовий аналіз становлення радянської адвокатури та трансформації кримінально-процесуального законодавства Української Соціалістичної Радянської Республіки у 1922–1939 роках. Досліджено організаційно-правові засади створення колегій захисників після судової реформи 1922 року, особливості правового регулювання адвокатської діяльності відповідно до Положення про адвокатуру УСРР 1922 року, а також еволюцію процесуальних гарантій у КПК УСРР 1922 та 1927 років. Особливу увагу приділено суперечності між декларативним закріпленням права особи на захист та фактичним обмеженням незалежності адвокатури в умовах формування тоталітарної системи. Проаналізовано вплив державного контролю, ідеологізації адвокатського корпусу, ліквідації приватної практики, запровадження колективних форм роботи та адміністративного планування на професійну автономію захисників. Розглянуто особливості кримінального процесу радянського періоду, зокрема посилення обвинувального ухилу у КПК УСРР 1927 року, легалізацію аналогії закону, обмеження адвокатської таємниці у справах про контрреволюційні злочини, а також функціонування надзвичайного судочинства у період масових репресій 1930-х років.

Обґрунтовано висновок, що впродовж 1922–1939 років відбулася поступова трансформація адвокатури від формально самоврядного інституту до контрольованого державою елементу радянської системи юстиції. Водночас історичний досвід цього періоду має важливе значення для сучасного розвитку принципів незалежності адвокатури, змагальності кримінального процесу та забезпечення реального права особи на професійну правничу допомогу.

Ключові слова: адвокатура, радянська адвокатура, кримінальний процес, КПК УСРР 1922 року, КПК УСРР 1927 року, право на захист, судової реформа, тоталітаризм, процесуальні гарантії, адвокатська незалежність.

Abstract. The article provides a historical and legal analysis of the formation of Soviet advocacy and the transformation of criminal procedural legislation of the Ukrainian Soviet Socialist Republic during 1922–1939. The study examines the organizational and legal foundations of defense colleges established after the judicial reform of 1922, the peculiarities of legal regulation of advocacy under the Regulation on Advocacy of the Ukrainian SSR of 1922, and the evolution of procedural guarantees in the Criminal Procedural Codes of the Ukrainian SSR of 1922 and 1927. Special attention is paid to the contradiction between the formal recognition of the right to defense and the actual restriction of advocacy independence under the conditions of the formation of a totalitarian political system. The article analyzes the influence of state control, ideological transformation of the legal profession, elimination of private practice, introduction of collective forms of work, and administrative planning on the professional autonomy of defenders. The peculiarities of Soviet criminal proceedings are examined, including the strengthening of accusatory tendencies in the Criminal Procedural Code of the Ukrainian SSR of 1927, legalization of analogy of law, restriction of attorney-client privilege in counter-revolutionary cases, and functioning of extraordinary judicial procedures during mass political repressions of the 1930s. The author concludes that during 1922–1939 Soviet advocacy gradually transformed from a formally self-governing professional institution into a state-controlled element of the Soviet justice system. At the same time, the historical experience of this period remains important for the development of modern principles of advocacy independence, adversarial criminal proceedings, and effective protection of human rights.

Key words: advocacy, Soviet advocacy, criminal procedure, Criminal Procedural Code of the Ukrainian SSR of 1922, Criminal Procedural Code of the Ukrainian SSR of 1927, right to defense, judicial reform, totalitarianism, procedural guarantees, independence of advocacy.

1. Вступ. Історія становлення адвокатури в Україні у XX столітті нерозривно пов'язана з трансформаціями політичної системи, харак-

тером державної влади та змінами у розумінні прав і свобод особи. Особливий інтерес становить період 1922–1939 років, коли в УСРР

формувалися основи радянської моделі судочинства, адвокатури та кримінально-процесуального регулювання. Після завершення революційних подій і переходу до НЕПу радянська влада розпочала масштабну кодифікацію законодавства. Як зазначає В. Т. Маляренко, цей період характеризувався формуванням нової моделі кримінального процесу, що поєднувала окремі елементи класичної процесуальної форми з ідеологічними установками радянської державності [11, с. 98–102].

У межах судової реформи 1922 року було створено нормативне підґрунтя діяльності адвокатури шляхом прийняття Положення про адвокатуру УСРР. Формально колеґії захисників визначалися як самоврядні професійні об'єднання. Водночас, як зазначає О.Г. Яновська, уже на початковому етапі їхня організаційна автономія перебувала під значним впливом органів державного управління, насамперед Народного комісаріату юстиції [19].

Особливістю радянської правової системи був розрив між нормативним проголошенням процесуальних гарантій і реальною практикою їх реалізації. Формальне закріплення права на захист, змагальності та участі адвоката співіснувало з розширенням повноважень органів розслідування, прокуратури та державної безпеки. Задекларовані під час судової реформи 1922 року та ухвалення першого Кримінально-процесуального кодексу УСРР 1922 року фундаментальні процесуальні засади на практиці нівелювалися відновленням позасудових репресій. Більшість норм були рециповані з російського законодавства з інститутом аналогії та створенням напівдержавної адвокатури, позбавленої інституційної незалежності й підпорядкованої кадровому та ідеологічному контролю органів юстиції.

Дослідження цього періоду має важливе значення для розуміння механізмів обмеження незалежності адвокатури та сучасних гарантій права на професійну правничу допомогу.

Стан наукової розробки проблеми. Проблематика розвитку радянської адвокатури та кримінально-процесуального законодавства досліджувалася представниками історико-правової науки, теорії кримінального процесу та адвокатури. Суттєвий внесок у дослідження еволюції кримінального судочинства України зробив В. Т. Маляренко, який звернув увагу на суперечливість радянської моделі процесу, де процесуальні гарантії часто мали декларативний характер [11, с. 98–102].

Організаційно-правові засади розвитку адвокатури досліджували О. Г. Яновська, В. В. Заборовський, С. О. Іваницький та інші науковці. Окремі аспекти радянського кримінального

процесу та посилення його репресивної складової розглядали С. В. Кудін, М. О. Мацелик, М. В. Григорчук, які наголошують, що зміни законодавства 1927 року стали важливим етапом посилення каральної спрямованості правоохоронної системи.

Водночас комплексне історико-правове дослідження, у якому становлення адвокатури та трансформація кримінально-процесуального законодавства УСРР у 1922–1939 роках розглядалися б як взаємопов'язані процеси, залишається недостатнім.

2. Метою статті є комплексний історико-правовий аналіз становлення радянської адвокатури та трансформації кримінально-процесуального законодавства УСРР у 1922–1939 роках, визначення закономірностей переходу від формального визнання права на захист до фактичного обмеження процесуальних гарантій особи.

Для досягнення мети поставлено такі завдання: дослідити нормативні засади створення радянської адвокатури; визначити особливості кримінально-процесуальної моделі за КПК УСРР 1922 і 1927 років; проаналізувати механізми державного контролю за адвокатурою; встановити вплив тоталітарної політики на право особи на захист та визначити історичні наслідки радянської моделі адвокатської діяльності.

3. Результати та обговорення. Початок 1920-х років став визначальним етапом формування радянської моделі правосуддя в Україні. Після завершення громадянської війни та переходу до НЕПу радянська влада розпочала кодифікацію законодавства й реформування судової системи. Перехід від репресивного воєнного комунізму до Нової економічної політики (далі – НЕП) на Х з'їзді РКП(б) у березні 1921 року вимагав негайної відмови від революційного правового нігілізму попередніх років. Легалізація товарно-грошових відносин, заміна продрозкладки продподатком, а також децентралізація дрібної й середньої промисловості сформували принципово новий масив суспільних відносин, який потребував нормативного регулювання [1].

Як зазначає В. Т. Маляренко, період 1921–1922 років характеризувався переходом від надзвичайних форм революційної юстиції до більш стабільної системи судових органів, хоча цей процес відбувався в умовах ідеологічного підпорядкування права політичним завданням держави [11, с. 98–102].

Нормативною основою цієї перебудови стало Положення про судовий устрій УСРР від 16 грудня 1922 року, яке заклало інституційні підвалини радянської судової системи [14].

Важливим складником тогочасних державно-правових процесів стала спроба реор-

ганізації репресивного апарату. Постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 року було ліквідовано Українську надзвичайну комісію (далі – УНК) та її територіальні підрозділи. Натомість при Народному комісаріаті внутрішніх справ УСРР утворили Державне політичне управління (далі – ДПУ), на яке покладалися завдання протидії контрреволюційним виявам, шпигунству та контрабанді.

На законодавчому рівні декларувався перехід до процесуальної форми розгляду справ. Це означало, що правопорушення, спрямовані проти радянського ладу, підлягали виключно судовому розгляду. Проте правозастосовна практика швидко виявила декларативний характер цих положень. У реальності відбулося нівелювання судових гарантій через відновлення практики позасудових репресій, що здійснювалися позанормативними органами «трійками», особливими нарадами тощо. Все це фактично означало реставрацію адміністративного свавілля та методів червоного терору [16].

Одним із ключових напрямів судової реформи стало нормативне оформлення інституту захисту. Правові засади організації адвокатури були остаточно закріплені Положенням про адвокатуру УСРР від 2 жовтня 1922 року. Адвокатура організовувалася у формі колегій захисників, які надавали юридичну допомогу, здійснювали захист у кримінальних провадженнях і представництво у цивільних справах [12].

Цей нормативно-правовий акт характеризувався відсутністю чіткого термінологічного розмежування: зокрема, оперуючи поняттям колегій захисників, документ не містив дефініції адвокатури, фактично ототожнюючи ці категорії, а також не визначав поняття адвокатської таємниці. Окрім цього, змістовне наповнення поняття «захисник» було значно ширшим за категорію «захисник-адвокат», оскільки до процесу захисту допускалися також близькі родичі, представники підприємств і державних установ.

Формально колегії мали ознаки професійного самоврядування. Однак, як слушно зауважує О. Г. Яновська, радянська адвокатура від самого початку не була повністю незалежною професійною корпорацією, оскільки перебувала під адміністративним контролем органів юстиції [19].

Народний комісаріат юстиції УСРР контролював порядок прийняття до колегій, оплату праці, фінансову діяльність і кадрову політику. Таким чином, уже на етапі створення радянської адвокатури виникла суперечність між формальним самоврядуванням і фактичним державним контролем.

Важливим аспектом стала кадрова політика та ідеологізація адвокатури. Як зазначають

С. В. Кудін, М. О. Мацелик та М. В. Григорчук, радянська держава поступово формувала «ідеологічно надійний» адвокатський корпус, орієнтуючись не лише на професійні критерії, а й на політичну лояльність [9]. У цьому контексті слушною є позиція М. С. Кельмана та В. М. Стратонова, які зазначають, що правосвідомість професійних груп формується під впливом соціальних, політичних та інституційних факторів [5]. Отже, включення політично лояльних кадрів поступово змінювало природу адвокатури.

Одночасно відбувалося реформування кримінально-процесуальної системи. КПК УСРР 1922 року формально закріпив право на захист, участь захисника, гласність і змагальність сторін. Проте, як зазначає Д. В. Сімонович, кодекс поєднував класичні процесуальні інститути з радянською ідеологічною моделлю, у якій інтереси держави мали пріоритет над індивідуальними правами особи [18].

Таким чином, судова реформа 1922 року створила нормативні основи діяльності адвокатури, але водночас заклала механізми її майбутньої залежності від державної влади. Самоврядування мало декларативний характер. Все це запустило процеси внутрішнього одержавлення адвокатури через кадрову політику та ідеологічний контроль. Організаційна структура колегій захисників із самого початку була позбавлена абсолютної інституційної незалежності, що зумовило її вразливість перед подальшим посиленням партійно-державним втручанням.

Після судової реформи 1922 року радянська влада перейшла до створення системної моделі кримінального судочинства. КПК УСРР 1922 року закріпив низку процесуальних інститутів: право на захист, участь адвоката, гласність і змагальність сторін.

Водночас, як зазначає В. Т. Маляренко, розвиток кримінального процесу радянського періоду характеризувався постійним протистоянням між формальним закріпленням демократичних принципів і фактичним домінуванням державного інтересу над правами особи [11, с. 98–102].

КПК УСРР 1922 року визначав порядок кримінального провадження, компетенцію органів розслідування, прокуратури та суду, а також статус учасників процесу. До його прогресивних положень належали право обвинуваченого на захист, можливість участі захисника, гласність, усність і безпосередність судового розгляду, право користуватися рідною мовою та допомогою перекладача. Проте, як слушно зауважує Д. В. Сімонович, зовнішнє закріплення демократичних інститутів не означало їх реального функціонування за європейською моделлю, оскільки радянський процес поєднував змагальні елементи з розшуковими початками [18].

Зберігалися й надзвичайні форми судочинства. Поряд із народними судами діяли революційні трибунали, що розглядали політично значущі справи. Це свідчило про існування двох моделей правосуддя: формально-загальної та особливої репресивної.

Однією з ключових проблем радянської кримінально-процесуальної доктрини було співвідношення прав особи та інтересів держави. П. Купко виступав за розширення прав потерпілого та визнання його повноправною стороною процесу. Протилежну позицію займав Б. Арсеньєв, який вважав, що інтереси потерпілого забезпечуються державними органами. Як зазначається у дослідженні «Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика», така позиція відображала радянську концепцію тотожності інтересів держави та громадянина [10].

Створення СРСР і прийняття загальносоюзних Основ кримінального судочинства зумовили оновлення законодавства. КПК УСРР 1927 року відобразив тенденцію до посилення державного контролю та репресивних механізмів. Як зазначають С. В. Кудін, М. О. Мацелик та М. В. Григорчук, прийняття КК і КПК УСРР 1927 року стало етапом посилення каральної спрямованості радянського законодавства та розширення повноважень правоохоронних органів [9].

Найбільш суттєвими змінами стали:

Розширення застосування аналогії закону, що створювало ризики для правової визначеності.

Розширення повноважень правоохоронних органів. Нормативною основою для політичних репресій стала імперативна заборона закривати справи через відсутність складу злочину в Кримінальному кодексі, що підкріпило норму про аналогію закону та нівелювало класичний принцип *nullum crimen, nulla poena sine lege*. Законодавець суттєво розширив повноваження органів дізнання, дозволивши їм направляти справи до суду без обов'язкового попереднього слідства, водночас вивівши діяльність ДПУ за межі кримінально-процесуального регулювання, що створило позаправовий простір для спеціальних служб.

Ключових деструктивних змін зазнав інститут права на захист. Допуск адвоката був обмежений виключно стадією судового розгляду з повним усуненням із досудового слідства та дізнання. Скасування гарантій адвокатської таємниці через доповнення статті 62 КПК приміткою про можливість допиту захисника як свідка у справах про контрреволюційні злочини зруйнувало довірчі відносини між адвокатом і клієнтом, перетворивши захисника на джерело доказової інформації проти обвинуваченого.

Зміна доказової доктрини зробила головним доказом вини її власне визнання звинувачуваним, а суду надавалося право в односторонньому порядку припиняти допит свідків за умови достатності вже отриманих свідчень, що обмежило принцип безпосередності та повноти дослідження доказів.

Простежувалася зміна доказової доктрини, де визнання власної вини було ключовим доказом, що на практиці провокувало використання недозволених методів слідства. У системі судово-доказових процедур було обмежено принцип безпосередності та повноти дослідження доказів: суд одержав право в односторонньому порядку припиняти допит свідків, якщо доходив висновку про достатність уже отриманих свідчень для вирішення справи.

У КПК 1927 року відсутнє чітке нормативне закріплення принципу незалежності суддів і підкорення їх лише закону. Залишено поза належною увагою процесуальний статус потерпілого, а також не забезпечено обов'язковість колегіального розгляду справ за участю народних засідателів у всіх судах.

Суттєвих обмежень зазнала і гарантія оскарження судових рішень. Процесуальні строки для подання скарг і протестів на вироки й ухвали народного суду до окружного суду були скорочені до семи діб з моменту їх винесення, що значно ускладнювало реалізацію права на оскарження. Поряд із загальною юрисдикцією продовжувала функціонувати система надзвичайних судів, де розгляд справ здійснювався у порядку виключної підсудності та за спрощеною процедурою. Зазначені нормативні та інституційні зміни призвели до системного згорання процесуальних гарантій особам, які притягалися до кримінальної відповідальності, і створили законодавчу основу для наступних масових репресій та системних порушень законності [11, с. 98–102].

Регламентація мови судочинства в радянській Україні розпочалася з ухвалення КПК УСРР 1922 року, який передбачав ведення справ українською, російською або мовою більшості населення відповідної місцевості (ст. 22). Захист мовних прав учасників процесу мав обмежений характер: залучення перекладача дозволялося лише за наявності спеціального підтвердження незнання мови судочинства, що фактично позбавляло особи права на використання рідної мови за замовчуванням. Як наслідок, у першій половині 1920-х років у судочинстві та діловодстві республіки домінувала російська мова [8].

Правове підґрунтя для зміни цієї практики було закладено постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 року «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу

розвиткові української мови», яка започаткувала політику українізації. Визнавши формальний характер попередньої мовної рівності та фактичне переважання російської мови, нормативно-правовий акт проголосив українську мову основною для офіційних зносин і передбачив систематичну українізацію органів державної влади, судових установ та правоохоронних органів [15].

Порушення принципу адвокатської таємниці у справах про контрреволюційні злочини. Як підкреслює В. Т. Маляренко, усунення гарантій адвокатської таємниці руйнувало один із фундаментальних принципів адвокатської діяльності – довірчі відносини між захисником і клієнтом [11, с. 98–102].

Отже, еволюція кримінально-процесуального законодавства УСРР у 1922–1927 роках демонструє поступове зміщення від проголошених процесуальних гарантій до посилення каральної функції держави.

Кінець 1920-х років став переломним етапом у розвитку радянської адвокатури. Якщо раніше колеги захисників формально зберігали певні ознаки самоврядування, то наприкінці десятиліття розпочалася їх послідовна адміністративна централізація.

Як зазначають С. В. Кудін, М. О. Мацелик та М. В. Григорчук, радянська влада розпочала перебудову адвокатури, спрямовану на ліквідацію залишків професійної автономії та запровадження колективних форм організації роботи захисників [9]. Постановою НКЮ УСРР від 12 вересня 1928 року було започатковано перехід до колективних форм роботи. Приватні адвокатські кабінети поступово ліквідовувалися, а юридична допомога мала надаватися через юридичні консультації.

Як зазначає О. Г. Яновська, перехід до колективних форм роботи формально не ліквідував адвокатуру, але істотно змінив її природу, оскільки адвокат втрачав можливість самостійно організовувати професійну діяльність і ставав залежним від внутрішньої структури колегії [19]. Положення 1929 року закріпило єдиний колектив захисників у межах округу та здійснення юридичної допомоги через консультації. Таким чином, індивідуальна професійна діяльність замінювалася централізованою організаційною моделлю. На думку автора, цей період став початком переходу адвокатури від професійно-корпоративної моделі до адміністративно-управлінської. НКЮ УСРР отримувала можливість контролювати склад колегій, порядок діяльності консультацій, фінансові питання та дисциплінарну відповідальність. Водночас законодавча цінність цих перетворень полягала у встановленні монополії адвокатів

на надання юридичної допомоги через систему юридичних консультацій, що збереглося до сьогодні.

Як підкреслюють М. С. Кельман та В. М. Стратонов, професійна правосвідомість формується також під впливом умов функціонування професійної групи, а постійний адміністративний вплив змінює систему її цінностей та орієнтирів (Кельман М. С., Стратонов В. М., 2020). Окремим напрямом реформування стала зміна системи оплати праці адвокатів. Спочатку діяла преміально-марочна система, яка передбачала розподіл коштів відповідно до встановлених показників. У 1931 році було запроваджено розрядно-пайову систему, що мала пов'язувати оплату з професійним рівнем адвоката. У 1932 році запроваджено систему госпрозрахунку, за якої юридичні консультації діяли як госпрозрахункові бригади з установленими плановими показниками доходів і фінансовими завданнями.

Як зазначалося у науковій літературі з історії адвокатури, застосування виробничо-планової моделі до професійної правничої діяльності викликало опір адвокатів, оскільки захист прав людини не може бути підпорядкований принципам господарського планування [17]. На думку автора, запровадження госпрозрахункових бригад стало показовим проявом деформації радянської адвокатури, оскільки держава розглядала адвокатську діяльність не як незалежну правозахисну функцію, а як різновид адміністративної роботи.

Отже, перехід до колективних форм діяльності, ліквідація приватної практики та централізація системи оплати праці призвели до поступової втрати професійної автономії адвокатів.

Початок 1930-х років став періодом остаточного згортання навіть формальних елементів процесуальних гарантій. Кримінальне судочинство дедалі більше перетворювалося на інструмент державного примусу та політичного управління. Даний період ознаменувався остаточним утвердженням тоталітарного режиму, масовими репресіями та тотальним беззаконням, коли правосуддя фактично підмінялося позасудовими розправами особливих нарад, колегій, «двійок» та «трійок», а офіційні суди нехтували елементарними процесуальними нормами. Кримінальне судочинство дедалі більше перетворювалося на інструмент державного примусу та політичного управління.

Як зазначає В. Т. Маляренко, радянський кримінальний процес 1930-х років характеризувався домінуванням державного інтересу над правами особи, а процесуальні гарантії обвинуваченого залежали від політичної оцінки справи [11, с. 98–102].

Поворотним моментом стала постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року «Про внесення змін до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік». Для справ про терористичні акти встановлювався особливий порядок: скорочений строк слідства, обмежений час для ознайомлення з обвинуваченням, розгляд справ без участі захисника, відсутність права на оскарження та негайне виконання смертних вироків.

Таким чином, основні принципи кримінального процесу фактично усувалися. Як зазначають дослідники у праці «Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика», особливі процедури для політичних справ створювали паралельну систему правосуддя, у якій процесуальна форма використовувалася для легітимації політичних рішень.

Поворотним моментом стала постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року «Про внесення змін до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік» та відповідна постанова ВУЦВК від 9 грудня 1934 року. Для справ про терористичні акти встановлювався особливий спрощений, суто інквізиційний порядок: скорочений строк слідства (розслідування обмежувалося десятьма днями), обмежений час для ознайомлення з обвинуваченням (обвинувальний акт вручався за добу до суду), розгляд справ без участі захисника та прокурора, відсутність права на оскарження (касаційне оскарження чи помилування повністю виключалися) та негайне виконання смертних вироків. У 1937 році цей каральний алгоритм був поширений також на справи про контрреволюційне шкідництво та диверсії.

Поширення набули й позасудові органи – Особлива нарада при НКВС СРСР, «трійки» НКВС та інші надзвичайні структури.

Формально Конституції СРСР 1936 року та УРСР 1937 року проголошували широкі права громадян, зокрема право на захист. Однак у політичних справах участь захисника часто усувалася або мала формальний характер [6].

Як зазначає В. В. Заборовський, незалежність адвокатури є фундаментальною умовою реалізації права особи на професійну правничу допомогу, а адміністративне чи політичне втручання держави створює загрозу порушення сутності цього права [2].

Новий етап розвитку української адвокатури розпочався з прийняттям Конституції УРСР від 30 січня 1937 року. Вона розширила можливості для діяльності адвокатів, закріпивши право обвинуваченого на захист та недоторканність особи. Наступним кроком стало одержавлення інституту: 22 грудня 1938 року НКЮ

СРСР видав директиву «Про роботу колегій захисників».

Після прийняття Конституції СРСР у 1936 році було розроблене нове Положення про адвокатуру, затверджене РНК СРСР 16 серпня 1939 року, яке стало моделлю для всіх подальших законів про адвокатуру та шаблоном для всього майбутнього законодавства у цій сфері [3].

Положення про адвокатуру СРСР 1939 року завершило процес централізації адвокатури. Відповідно до нього адвокатура організовувалася у формі колегій із правами юридичної особи [13].

Певне загальносоюзне уніфіковане значення мав Закон про судоустрій СРСР 1938 року, який поєднував судоустрійні та процесуальні норми, що згодом підштовхнуло до розробки проєкту КПК СРСР 1939 року. Під час наукового обговорення цього проєкту виразно проявилася панівна тоталітарна доктрина, зокрема, першочерговим завданням судочинства визначався захист соціалістичної держави та її устрою, тоді як права особи розглядалися як вторинні. Офіційна ідеологія заперечувала наявність протиріч між державою та особою, що призвело до домінування розшукової форми процесу, обмеження прав потерпілих та обґрунтування тези про вирішальне значення визнання провини як головного доказу.

Положення про адвокатуру СРСР 1939 року завершило процес централізації адвокатури. Відповідно до нього адвокатура організовувалася у формі колегій, а юридична допомога надавалася через юридичні консультації. Формально зберігалися органи самоврядування – загальні збори, президії та ревізійні комісії.

Відповідно до нього адвокатура організовувалася у формі колегій із правами юридичної особи в межах краю, області, автономної і союзної республіки лише в тих республіках, де не було крайового розподілу, вони організовувалися в межах союзної республіки. Юридична допомога надавалася через юридичні консультації. Зазначений нормативно-правовий акт визначав, що колегії адвокатів надають юридичну допомогу у вигляді порад, довідок, роз'яснень тощо, складають заяви, скарги та інші документи на прохання громадян, установ, організацій і підприємств, беруть участь у судових процесах як захисники обвинувачених, представники інтересів відповідачів та інших зацікавлених осіб.

Формально зберігалися органи самоврядування – загальні збори, президії та ревізійні комісії. При цьому загальні збори обирали президію та ревізійну комісію [13]. Водночас фактична автономія адвокатури була обме-

жена контролем Народного комісаріату юстиції СРСР, республіканських і місцевих органів юстиції. Самостійність адвокатських колективів тепер вважалася шкідливою для суспільства, і їх передбачалося ліквідувати. Адвокатські послуги відтепер повинні були надаватися через місцеві юридичні консультації у містах та районних центрах, які перебували в адміністративному підпорядкуванні президії колегії адвокатів. Президія наділялася правом визначати місцезнаходження і склад консультацій, а також призначати завідувачів. Завідувачі звітували безпосередньо перед президією, а не перед членами консультацій, координували роботу, розподіляли справи та навантаження серед адвокатів, контролювали якість роботи колег і встановлювали розмір оплати за послуги відповідно до затвердженої такси, допоки не були визначені тверді тарифи [4].

Нагляд за діяльністю адвокатури з боку державних органів був переданий Наркомату юстиції СРСР, республіканським Наркоматам юстиції і регіональним управлінням Наркомосту. Крім здійснення наглядових функцій і ролі останньої інстанції при вирішенні питань складу і професійної дисципліни, ці органи періодично видавали обов'язкові до виконання колегіями адвокатів директиви. У Положенні були врегульовані і питання дисциплінарної відповідальності адвокатів та встановлювався перелік дисциплінарних стягнень (зауваження, догана, сувора догана, відсторонення адвоката від роботи на строк до шести місяців, виключення зі складу колегії адвокатів). Накладення дисциплінарного стягнення, а також рішення про відмову у прийомі чи виключення з колегії можна було оскаржити народному комісару юстиції республіки, а його рішення – наркому юстиції СРСР, рішення якого було остаточним.

Таким чином, Положення 1939 року завершило перетворення адвокатури на централізований елемент радянської системи юстиції.

Особливістю цього періоду стала також депрофесіоналізація та ідеологізація адвокатського корпусу. Тільки особи, що стали членами колегій адвокатів, могли займатися адвокатською діяльністю. Членами колегії адвокатів могли бути особи, що мають вищу юридичну освіту та стаж практичної роботи в судових, прокурорських та інших органах юстиції не менше одного року, а також особи, які не мають юридичної освіти, але пропрацювали не менше трьох років на тих же посадах. Особи, що закінчили юридичні навчальні заклади, але не мають стажу практичної роботи в судових, прокурорських та інших органах юстиції, приймалися до колегії адвокатів як стажисти. Члени колегії адвокатів не могли перебувати на службі в дер-

жавних та громадських установах і підприємствах, за винятком осіб, які займали виборні посади у державних і громадських установах та організаціях, а також викладачів і наукових працівників.

До адвокатської діяльності могли допускатися особи без повної юридичної освіти, але з досвідом роботи у судових чи правоохоронних органах. Проте в окремих випадках та в порядку, визначеному інструкцією НКЮ СРСР, з дозволу народного комісара юстиції республіки до занять адвокатською діяльністю допускались особи, що не були членами колегій адвокатів. Така практика мала місце у віддалених місцевостях, де юридичні консультації не створювалися через їхню економічну недоцільність (нерентабельність). У зв'язку з цим за рекомендаціями місцевих керівних організацій дозволялося займатися адвокатською діяльністю вчителям, лікарям та іншим представникам інтелігенції [17].

На наш погляд, така практика свідчила про відхід від класичного принципу професійності адвокатури. Ми переконані, що допуск до адвокатської практики вчителів та лікарів за рекомендаціями місцевих керівних організацій є прямим доказом повної депрофесіоналізації інституту захисту. Радянська держава свідомо розмивала критерії вищої юридичної освіти, заміщуючи фаховість політичною лояльністю, що повністю позбавляло громадян права на кваліфіковану допомогу. Кваліфікована правнича допомога поступалася місцем адміністративній доцільності та кадровому контролю.

Водночас фактична автономія адвокатури була обмежена контролем Народного комісаріату юстиції СРСР, республіканських і місцевих органів юстиції. Таким чином, Положення 1939 року завершило перетворення адвокатури на централізований елемент радянської системи юстиції.

Особливістю цього періоду стала також депрофесіоналізація та ідеологізація адвокатського корпусу. До адвокатської діяльності могли допускатися особи без повної юридичної освіти, але з досвідом роботи у судових чи правоохоронних органах.

На наш погляд, така практика свідчила про відхід від класичного принципу професійності адвокатури. Кваліфікована правнича допомога поступалася місцем адміністративній доцільності та кадровому контролю.

Отже, у 1930-х роках радянська модель кримінальної юстиції набула завершених рис тоталітарного правосуддя. Надзвичайні процедури, позасудові органи та обмеження права на захист фактично ліквідували основні процесуальні гарантії особи.

4. Висновки. Проведене історико-правове дослідження дає підстави зробити висновок, що становлення радянської адвокатури та трансформація кримінально-процесуального законодавства УСРР у 1922–1939 роках характеризувалися поступовим переходом від формального визнання демократичних принципів судового захисту до підпорядкування інститутів правосуддя політичним завданням радянської держави. Аналіз становлення та еволюції правоохоронних і судових органів УСРР у 1922–1932 роках дає змогу виокремити ключові закономірності формування радянської репресивної юстиції.

На початковому етапі судова реформа 1922 року створила організаційно-правову модель адвокатури з формальними елементами професійного самоврядування. Однак механізми державного контролю через Народний комісаріат юстиції УСРР уже тоді обмежували її реальну автономію. КПК УСРР 1922 року проголошував право на захист, змагальність, гласність та інші процесуальні гарантії, проте їх реалізація значною мірою залежала від політичної доцільності. КПК УСРР 1927 року посилив репресивну складову радянського правосуддя, розширивши повноваження правоохоронних органів і обмеживши можливості захисту. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років ліквідація приватної адвокатської практики, запровадження колективних форм роботи та централізованих систем оплати праці остаточно змінили природу адвокатської діяльності. Формальне самоврядування дедалі більше набувало характеру «контрольованого самоврядування». Трансформація КПК УСРР 1922 і 1927 років відображала поступовий перехід від декларативної моделі процесуальних гарантій до їх фактичної інструменталізації в інтересах тоталітарної держави. Якщо КПК 1922 року декларував гласність, змагальність і право на захист, не зважаючи на те, що копію-

вав репресивний КК РСФРР, то КПК 1927 року остаточно зафіксував процесуальний прагматизм. Цей прагматизм полягав у імперативній забороні закривати справи через відсутність норми в законі, допитах захисників як свідків у справах про контрреволюційні злочини (ст. 54-2–54-14 КК), визнанні вини основним доказом та наданні прав суду припиняти допит свідків [7].

Ідеологізація адвокатського корпусу та допуск до професії осіб, які відповідали політичним критеріям лояльності, сприяли депрофесіоналізації адвокатури та послабленню її правозахисної функції.

У 1930-х роках надзвичайне судочинство, позасудові органи та спрощені процедури політичних справ фактично ліквідували основні процесуальні гарантії особи. Постанова 1934 року стала важливим етапом формування особливих процедур, у яких право на захист було суттєво обмежене.

Прийняття Положення про адвокатуру СРСР 1939 року завершило процес централізації та одержавлення адвокатського інституту. Незважаючи на збереження зовнішніх ознак самоврядування, реальний контроль за діяльністю адвокатури здійснювали органи юстиції [3].

Отже, розвиток адвокатури та кримінально-процесуального законодавства УСРР у 1922–1939 роках демонструє принциповий розрив між нормативним закріпленням правових гарантій та їх фактичним змістом. Деклароване право на захист не забезпечувалося реальними механізмами його здійснення, оскільки інтереси держави та панівної ідеології визнавалися пріоритетними щодо прав і свобод особи.

Досвід цього періоду підтверджує, що ефективність правосуддя визначається не лише наявністю формально закріплених процесуальних інститутів, а передусім їхньою незалежністю від політичної влади та здатністю реально забезпечувати права і свободи людини.

REFERENCES

1. Бурдін, М. Ю., Логвиненко, Є. С., Логвиненко, І. А. (2021). Історія держави і права України : хрестоматія-практикум / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 890 с.
2. Заборовський, В. В. (2017). Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку : монографія. Ужгород : Говерла, <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jsruui/> (дата звернення: 21.06.2026).
3. Заборовський, В. В. (2017). Правовий статус адвоката в умовах становлення громадянського суспільства та правової держави в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. Київ, 577 с.
4. Іваницький, С. О. (2017). Теоретичні основи організації адвокатури в Україні: принципи та система : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. Київ, 556 с.
5. Кельман, М. С., Стратонов, В. М. (2020). Загальна теорія права : підручник. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 741 с.
6. Конституція (Основний Закон) Української РСР 1937 року. Київ : Держполітвидав, 1937. 32 с.
7. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922 року. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (ЗУ УРСР). 1922. № 41. Ст. 598.
8. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1927 р. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України (ЗУ УРСР). 1927. № 26–27. Ст. 132.

9. Кудін, С. В., Мацелик, М. О., Григорчук, М. В. (2023). Нормативне забезпечення діяльності органів юстиції УСРР у 20-х роках XX ст. Ірпінський юридичний часопис. Вип. 3 (12). С. 55–56. <https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/154/153>
10. Купко, П. Питання удосконалення кримінально-процесуального законодавства УСРР 1920–1930-х років. Харків, [б. в.]. <http://dspace.nbuv.gov.ua/>
11. Маляренко, Т. В. (2005). Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 511 с.
12. Положення про адвокатуру : постанова ВУЦВК від 02.10.1922 р. Збірник законів і розпоряджень Робітниче-Селянського уряду України (ЗУ УРСР). 1922. № 43. Ст. 630.
13. Положення про адвокатуру СРСР від 16.08.1939 р. Відомості Верховної Ради СРСР. 1939. № 31.
14. Положення про судовий устрій УСРР : постанова ВУЦВК від 16.12.1922 р. Збірник законів і розпоряджень Робітниче-Селянського уряду України (ЗУ УРСР). 1922. № 54. Ст. 779.
15. Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу розвитку української мови : постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 01.08.1923 р. Збірник узаконень та розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України (ЗУ УРСР). 1923. № 29. Ст. 435.
16. Рогожин, А. Й., Святоцький, О. Д., Копиленко, О. Л., Тищик, Б. Й. (2003). Історія держави і права України / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Київ : Видавничий дім, 577 с.
17. Розвиток адвокатури в радянський період. <https://studies.in.ua/advokatura-ukrainy/3887-rozvitok-advokaturi-v-radyanskiy-perod.html>
18. Сімонович, Д. В. (2016). Формування системи кримінального процесу України після судової реформи 1864 року. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Вип. 1–2, т. 2. С. 261–265. https://nvppp.in.ua/vip/2016/1/tom_2/58.pdf
19. Яновська, О. Г. (2007). Теоретичні та організаційні проблеми функціонування адвокатури України. Київ : Прецедент, <http://dspace.onu.edu.ua/>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Vasyl Stratonov

Doctor of Law, Associate Professor, Professor of the Department of National, International Law and Law Enforcement Kherson State University
e-mail: stratonov@ksu.ks.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7548-0630>

Yuliia Smoliar

Postgraduate Student, Faculty of Law
Petro Mohyla Black Sea National University
e-mail: smolarjulia@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1168-769X>

Стратонов Василь Миколайович

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності, Херсонський державний університет
e-mail: stratonov@ksu.ks.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7548-0630>

Смоляр Юлія Володимирівна

студентка аспірантури юридичного факультету, Чорноморський національний університет імені Петра Могили
e-mail: smolarjulia@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1168-769X>

Дата надходження статті: 22.05.2026

Дата надходження виправленої версії статті: 09.06.2026

Дата прийняття статті: 16.06.2026

Дата публікації статті: 05.10.2026